Ольга Бутенко

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Кафедра дошкільної освіти
e-mail: byton_uman@mail.ru
tel. +38 063 178 61 09

Психолого-педагогічний супровід процесу соціалізації вихованців дитячого будинку

Анотація. У статті розглянуто особливості психолого-педагогічного супроводу процесу соціалізації вихованців дитячого будинку. Виокремлено та проаналізовано негативні риси інституаліції дитини-дошкільника**.** Основний акцент зроблено на етапах психолого-педагогічного супроводу процесу соціалізації вихованців інтернатних закладів.

Ключові слова: соціалізація, процес соціалізації, психолого-педагогічний супровід, інституалізація, вихованці дитячих будинків.

1. Постановка проблеми в загальному вигляді

Сім'я є головним джерелом передачі дитині соціально-історичного досвіду, перш за все, емоційних і ділових взаємин між людьми. Втрата сім'ї – важка трагедія в житті дитини, що залишає глибокий слід в її долі. Виховання в державних сирітських закладах, зміна установ і опікунів, усиновлення – фактори, що травмують психіку дитини, гальмують реалізацію її потенційних можливостей, кардинально змінюють її долю, впливаючи на процес соціалізації. Сирітство, руйнуючи емоційні зв'язки дитини з оточуючим її соціальним довкіллям, світом дорослих і однолітків, які розвиваються в більш сприятливих умовах, викликає глибокі вторинні порушення фізичного, психічного і соціального характеру.

В Україні налічується 103 тис. дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; більше, ніж дві третини з них живуть в інтернатних закладах. Більше, ніж 90% дітей з інтернатних закладів мають батьків або законних опікунів. Впродовж 2012-2015 років в нашій країні кількість вихованців інтернатних закладів віком від 0 до 7 років збільшилася на 40%, а віком від 7 до 17 років – на 65%. Щорічно реєструється близько 1000 відмов матерів від дітей у пологових будинках. Приблизно половина дітей, які покінчили життя самогубством, і 65% тих, хто здійснив спробу, є вихідцями з кризових сімей або інтернат них закладів. У 2015 році близько 47 тис. дітей перебували на обліку у кримінальній поліції, з них 27 тис. походили з кризових або неповних сімей.

У зв'язку з цим проблема сирітства загалом і організації навчально-виховного процесу та забезпечення його оптимального психолого-педагогічного супроводу зокрема залишається досить актуальною не тільки в спеціальній, але і в загальній педагогіці, а також в психології, соціальній педагогіці та ряді інших галузей наукового пізнання. Діти цієї категорії стали об'єктом вивчення педагогів, психологів, лікарів.

2. Аналіз останніх досліджень та публікацій

Психолого-педагогічні основи формування і розвитку особистості розкрито в працях Б. Ананьєва, О. Ахвердова, І. Боєва, Л. Божович, Л. Виготського, П. Гальперіна, В. Гурова, В. Давидова, І. Зимової, О. Леонтьєва, І. Малашіхиної, С. Рубінштейна та ін.

Особистісні особливості дітей-сиріт різнобічно вивчаються багатьма фахівцями. Серед них: І. Дубровіна, С. Забрамна, Є. Казковий, М. Лісіна, В. Мухіна, А. Прихожан, М. Толстих, Л. Шіпіцин та ін.

Ефективність соціальних впливів у вихованні досліджується М. Алемаскіним, А. Асмоловим, В. Ащепковим, А. Бєляєвим, В. Бочаровим, Б. Бітінас, Л. Буєвим, Ю. Лобейко, А. Мудрик, Л. Новиковим, В. Семеновим, Д. Фельдштейн, В. Шаповаловим та ін.

Проблемами становлення і розвитку соціально-педагогічної і психологічної служб в освітніх установах опікуються А. Акулова, Н. Бекетова, Т. Волошкова, Ю. Волошкова, М. Галагузов, В. Гуров, М. Гурьянова, І. Закатов, В. Озеров, Є. Рибінський, П. Шептенко та ін.

Проблеми психолого-педагогічної підтримки процесів виховання і формування особистості дитини, в тому числі дітей-сиріт, розкриті в дослідженнях О. Газмана, В. Морозова, Л. Оліференко, Л. Сидорової та ін.

Разом з тим, аналіз літератури підтверджує, що проблеми сирітства залишаються недостатньо вивченими. Перш за все, це стосується проблем психолого-педагогічного супроводу дітей-сиріт в умовах школи-інтернату та дитячого будинку. Незважаючи на підвищений інтерес до заходів щодо соціальної реабілітації дітей-сиріт та дітей, позбавлених піклування батьків, у педагогічній практиці реалізація цих завдань відбувається на інтуїтивно-емпіричному рівні. Як засвідчує аналіз чинних навчальних планів і програм установ для дітей-сиріт, їхня соціальна адаптація не розглядається як головний кінцевий результат усієї навчально-виховної роботи. Інтернати, дитячі будинки все ще орієнтовані на формування знань і умінь із кожної дисципліни навчального плану без урахування їх значення для соціальної адаптації.

Відсутність цілісних програм підготовки до самостійного життя знижує ефективність такої роботи.

3. Мета дослідження

Розкрити особливості психолого-педагогічного супроводу процесу соціалізації вихованців дитячого будинку.

4. Виклад основного матеріалу

Сьогодення диктує необхідність реформування інтернатних закладів, розробку нових форм і методів виховання та соціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Це вимагає екстреної підтримки і розвитку мережі закладів для дітей означеної категорії, зміцнення їх матеріально-технічної бази, розробки науково-методичних основ, професійного самовизначення, нормативно-правового забезпечення охорони і захисту прав осиротілих дітей.

Певним поштовхом для пошуку нових форм соціальної реабілітації дітей-сиріт стали численні дослідження, які показали негативний ефект виховання в сирітських закладах для психічного розвитку дитини і її соціальної адаптації. Перше науково обґрунтоване дослідження було проведено американським ученим Дж. Боулбі в 1951 р. на замовлення Всесвітньої Організації Охорони здоров'я, результати якого зафіксували затримку емоційного, когнітивного і соціального розвитку дітей і підтвердили необхідність відмови від сирітських закладів як моделі виховання.

У колишньому СРСР, через ізольований розвиток і принципово інші колективістські виховні установки, ці дані не отримали резонансу, більш того, саме в цей період за особистим розпорядженням М Хрущова було ліквідовано альтернативну форму вирішення проблеми сирітства – замінну професійну родину. Лише у 80-х рр. XX ст., в період перебудови, став можливий аналіз реального стану справ, який дав імпульс для цілої низки вітчизняних досліджень, які засвідчували вкрай негативні наслідки перебування в установах сирітського типу для психічного розвитку дітей. Дослідники (В. Давидов, Є. Дніпров, В. Зінченко, В. Мухіна та ін.) виокремлюють такі негативні риси інституційного виховання: 1) неправильна організація спілкування дорослих із дітьми, неадекватність домінуючих в сирітських закладах його форм: знижена інтимність і довірливість; дефіцит можливостей встановлення міцних і тривалих взаємин дитини з дорослим; групова, а не індивідуальна, спрямованість виховних впливів, жорстка регламентація поведінки дитини, гіперопіка; позитивне ставлення дорослого дитина повинна заслужити

виконанням його вимог, зразковою поведінкою чи гарними оцінками; 2) недостатня психолого-педагогічна підготовленість вихователів; 3) недоліки програм виховання і навчання, що не компенсують дефекти розвитку, викликані відсутністю сім'ї; 4) збіднення чуттєвого досвіду дітей, обумовленого надмірним звуженням їх довкілля,: обмежена кількість і одноманітність предметів, з якими вони діють; 5) постійне перебування дітей в умовах колективу.

Як засвідчують дослідження М. Калініної і М. Проселкової (1996), вихованці дитячих будинків переважно відчувають значні труднощі в опануванні програмою загальноосвітньої школи, не виявляють активності в оволодінні професійними знаннями. Вони погано сприймають загальноприйняті етичні норми поведінки, легко вплутуються в різного роду кримінальні правопорушення.

У більшості дітей формуються почуття тривоги і невпевненості в собі, зникає зацікавлене ставлення до довкілля; погіршується емоційна регуляція, емоційно-пізнавальна взаємодія і, як наслідок, гальмується інтелектуальний розвиток. Чим раніше дитина відривається від батьківської сім'ї, чим довше і в більшій ізоляції вона знаходиться в інституційній установі, тим сильніше у неї виражені деформації в усіх напрямках психічного розвитку.

Перебування дитини в стаціонарі будь-якого типу тягне за собою збіднення середовища, що неминуче призводить до сенсорної депривації; зменшення комунікацій з оточуючими – до соціальної депривації; сплощення емоційного тону під час взаємодії з персоналом – до емоційної депривації; жорстка формальна організація середовища дитячого будинку – до когнітивної депривації (Трошина 1997).

Проте, модель дитячих будинків має своїх прихильників серед управлінців, вихователів, психологів. Як аргумент наводиться можливість ліквідації перерахованих вище недоліків шляхом вдосконалення самої моделі дитячого будинку.

Однак проблема криється в самій суті моделі суспільного виховання. До такого висновку дійшов Дж. Боулбі, який в процесі вивчення сирітських установ і особливих порушень розвитку, що формуються в їх стінах, розробив теорію прив'язаності, яка стала каталізатором численних досліджень. У психологічних дослідженнях доведено, що лише інтимні, емоційно насичені і стійкі взаємини з об'єктом прихильності ведуть до повноцінного психічного розвитку, до формування здорової, активної і соціально адаптованої особистості (В. Гуров, В. Вишнякова та ін.).

У численних дослідженнях (М. Лісіна, А. Прихожан, М. Толстих та ін.) висловлюється ідея формування особливого типу особистості у вихованця дитячого будинку. Автори описують формування особистості з недорозвиненням внутрішніх механізмів активної, ініціативної і вільної

поведінки і вказують на переважання залежної, реактивної поведінки у дітей із сирітських установ. Недорозвинення механізмів саморегуляції компенсується формуванням різного роду «захисних реакцій». Так, замість творчого мислення розвивається шаблонне, замість формування довільної поведінки – орієнтація на зовнішній контроль, замість уміння самостійно впоратися з важкою ситуацією – тенденція до надмірно бурхливого реагування, образи. У таких дітей спостерігається домінування захисних форм поведінки в конфліктних ситуаціях через нездатність продуктивного, конструктивного вирішення конфлікту, що проявляється в агресії, невмінні визнати свою провину, схильності перекласти всю відповідальність на інших (А. Прихожан, М. Толстих).

Дефіцит адекватного спілкування призводить до того, що у дитини закріплюється негативна, агресивна позиція по відношенню до інших людей. Якісно іншу форму має і розвиток усіх аспектів «Я» (уявлення про себе, ставлення до себе, образу «Я», самооцінки). Для вихованців дитячих будинків притаманна досить низька самооцінка.

Аналізуючи сучасний стан системи допомоги дітям, які залишилися без піклування батьків, Л. Шіпіцин та ін. виокремлюють наступні проблеми в діяльності інтернатних закладів: перевантаженість і недоліки в медичному обслуговуванні; несприятлива адаптація вихованців, викликана комплексом причин соціального (зміни соціального статусу дитини), медичного (обтяжена спадковість, невротизація), психологічного (соціально-педагогічна занедбаність) характеру; слабка координація відомств і служб державної підтримки дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків; система виховання в притулках асоціальна – дитину не готують до життя в реальному соціумі.

Одним із ефективних напрямків виховання дітей-сиріт є розширення мережі сімейних дитячих будинків, а також використання в більшому масштабі форм опікунства, піклування й усиновлення. Однак, найпоширенішою формою влаштування дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, продовжує залишатися дитячий будинок.

Одним із головних завдань інституційних закладів є створення умов для успішної соціалізації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків. Соціальна ситуація розвитку дитини в дитячому будинку за відсутності нормальних для неї контактів (сім'я, друзі, сусіди) призводить до того, що образи певних соціальних ролей формуються на основі суперечливої інформації, одержуваної дитиною-сиротою з різних джерел.

Процес соціалізації вихованців дитячого будинку протікає впродовж всього періоду їхнього перебування в державній установі і подальшому житті. Основним фактором соціалізації вихованців є подолання психологічних труднощів, що полягають у звичці жити в замкнутому просторі, ізольованому і

невмінні інтегруватися у відкрите суспільство, встановлювати нові контакти з людьми.

Аналіз теоретичних джерел та емпіричного матеріалу дозволив уточнити ключові поняття нашого дослідження. Так, під *психолого-педагогічним супроводом дітей-сиріт* в інституційному закладі ми розуміємо діяльність, спрямовану на створення оптимальних соціально-психолого-педагогічних умов, що сприятимуть успішному вихованню, навчанню і розвитку дітей-сиріт та їхній соціалізації. Супровід орієнтований на реально наявні особистісні досягнення дитини. У процесі супроводу створюються умови для самостійного, творчого опанування дітьми системи взаємин зі світом і з самим собою.

На переконання В. Гурова та В. Вишнякової, психолого-педагогічний супровід включає в себе єдність поетапних діагностичної, корекційно-розвиваючої, реабілітаційної, психопрофілактичної та консультативної робіт. Розглянемо детальніше ці етапи.

Профілактична робота передбачає: створення умов для успішної адаптації вихованців до широкого соціального оточення за межами закладу; оптимізація міжособистісних відносин; створення умов для активного набуття та використання соціально-психологічних знань процесі навчання, спілкування, особистісного розвитку; використання дітьми власних психологічних особливостей та можливостей для успішного навчання і розвитку; підвищення психологічної культури всіх учасників освітнього процесу.

Діагностична діяльність включає: психологічне дослідження кожного вихованця з метою прогнозування та розробки індивідуальної програми розвитку; первинна диференціація можливих девіацій розвитку; моніторинг розвитку вихованців в процесі навчання і виховання в закладі.

Корекційно-розвиваюча та реабілітаційна діяльність спрямовані на: розробку і апробацію програм, спрямованих на корекцію і розвиток особистості дитини; психотерапевтичну допомогу і підтримку; планування і здійснення спільно з педагогічними працівниками заходів розвиваючого і корекційного характеру.

Психологічне консультування має за мету: надання допомоги вихованцям, які відчувають труднощі в навчанні, спілкуванні чи психічному самопочутті; надання психологічної допомоги і підтримки дітям, які перебувають в стані стресу, конфлікту; консультування педагогічних працівників із питань навчання і виховання дітей з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей.

Кінцевою метою педагогічного супроводу дітей-сиріт має бути вирішення особистісних соціальних проблем вихованців інтернатного закладу; підготовка їх до самостійного життя в суспільстві; попередження «вторинного» сирітства.

У роботі з вихованцями закладів інтернатного типу провідну роль відіграють кадри. Для реалізації програм супроводу, розвитку і навчання дітей

залучаються фахівці, які мають високий рівень професіоналізму, багатий життєвий досвід, здатні вловлювати найменші зміни і коливання в душевному стані дитини. Виховна діяльності у дитячих будинках має носити гуманістичний характер, а в її основу має бути покладений особистісно зорієнтований підхід. Виховання повинно здійснюватися у таких основних напрямах: цивільне і правове виховання; виховання здорового способу життя; моральне і естетичне виховання; трудове виховання.

5. Висновки

Ретроспективний аналіз теоретичний джерел із проблем психолого-педагогічного супроводу дітей-сиріт засвідчує, що світова система супроводу дітей-сиріт існує вже понад 200 років. Однак тільки кілька років тому, разом із розвитком гуманістичних орієнтацій української педагогіки, почала розвиватися вітчизняна система супроводу, що охоплює всі категорії дітей із вадами розвитку.

У межах виховного процесу щодо дітей-сиріт є характерним вибудовування багатофункціональної системи психолого-педагогічної та медико-соціальної підтримки і захисту прав дитини-сироти. Процес соціалізації такої категорії дітей передбачає вирішення трьох основних проблем в їх навчанні і вихованні: розвиток особистості дитини і міжособистісного спілкування; підготовку до самостійного життя; професійну підготовку.

Досліджуючи процес соціалізації вихованців інтернатних закладів, не можна не зупинитися на ролі педагогічних підходів у процесі навчання, виховання і розвитку особистості дитини. Нами розглянуто ряд педагогічних підходів, які забезпечують гармонійний і всебічний розвиток вихованця дитячого будинку, врахування яких сприятиме компенсації різних порушень і відхилень в усіх сферах розвитку особистості дитини-сироти.

Література

Бережная О. В., 2006, *Психолого-педагогическое сопровождение детей-сирот как средство их социализации*, Москва.

Бутенко О. Г., 2016, *Теорія та методика виховання дітей: навчально-методичний комплекс*, Умань: ВПЦ «Візаві».

Бутенко О. Г., 2009, *Сім'я – провідна виховна інституція: історичний аспект*, *Рідна школа*, 1 (950), 73-75.

Докторович М. О., 2008, *Система виховної роботи в дитячих будинках та інтернатних установах*, Київ: Ленвіт.

Кулаков К. В., 2006, *Педагогические условия реализации и защиты прав воспитанников детского дома*, Иваново.

Пєша І. В., 2000, *Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування)*, Київ: Логос.

Formation of gender behavior in older preschoolers and correction of deviations

Abstract. In the article the features of the formation of gender behavior in older preschoolers and correction of deviations. The analysis of gender-age features disapproved behavior to be considered when providing psychological support person. The main emphasis on the establishment of institutes and agents of gender behavior in preschool children.

Keywords: gender, gender behavior, preschooler, variations in gender behavior, gender correction of deviations in behavior.